

Spirit of Bosnia / Duh Bosne

An International, Interdisciplinary, Bilingual, Online Journal
Me?unarodni, interdisciplinarni, dvojezi?ni, online ?asopis

Bosanski duh u knji?evnosti — Šta je to?

Muhamed Filipovi?

Pokušaj istraživanja povodom zbirke poezije M. Dizdara “Kameni spava?”

Zbirka poezije Maka Dizdara “Kameni spava?” odavno je ve? u izlozima naših knjižara, na stolovima ?ita?a, kriti?ara i recenzenata, koji uostalom nisu ni žalili truda i rije?i da bi joj odali priznanje, a da bi joj bio potreban još jedan prikaz, pa ma kako on pozitivan mogao biti. Naro?ito ja ne bih imao u tom pogledu da dodam ništa posebno, jer sam se i prije iskazao kao ljubitelj njegove poezije i cijenio ga kao pjesnika, kad bi se sve trebalo odvijati u okvirima teku?e ocjene teku?ih zbirki, naše teku?e poezije. Razlog da i ja pokušam da kažem o toj poeziji neku rije?, dakle, nije skriven u želji da se podrži, održi ili ?ak i produbi jedna ve? donesena pozitivna ocjena jednog zna?ajnog ili u tokovima naše poezije uobi?ajenog doga?aja. Razlog zato da se i ja ovdje javljam leži u mom osobnom uvjerenju da se u ovom slu?aju, kao i u nekim drugim doga?ajima u našoj novijoj literaturi uostalom, krije za našu bosansku kulturu i literaturu izvanredan doga?aj, koji zahtijeva i izvanredni, tj. odgovaraju?i tretman. Drugim rije?ima, uvjeren sam da se ova poezija, kao i neka druga djela novijeg vremena kod nas, mogu uspješno i pravedno ocjenjivati, i da im se može izdati odgovaraju?e priznanje, samo ako se ona promatraju u svjetlu svoje prave i najdublje uloge u duhovnom životu ovog naroda, tj. ako se ona ocjenjuju i promatraju sa stanovišta uspostavljanja i afirmacije njegove kulture, iskustva, tj. njegovog sopstvenog duha. Jedna poezija može biti vrijedna i zna?ajna, a takve ocjene je ve? dobila poezija Maka Dizdara, ne po nekim apstraktnim, estetskim, literarno-poetskim vrijednostima koje bi bile predmet hladne i neutralne estetske ekspertize, nego po spoju i jedinstvu tog op?eg, univerzalnog, estetskog, poetskog i onog specifi?nog što karakterizira iskustvo, kulturu, mentalitet, historiju, sudbinu, tj. uop?e duh jednog naroda. Kao bosanska, ova poezija je prije svega odre?ena svojim bosanskim duhom i u tome leži njena glavna vrijednost sa stanovišta Bosne.

Bosanski duh- bosanska literatura

Duh jednog naroda kao subjektivni izraz cjelokupnosti uvjeta njegovog života, i onog specifi?nog odnosa prema životu koji konstituira narod, kao specifi?nu povijesnu opstojnost, jeste povijesna tvorevina i povijest je njegov pravi izvor i medij u kojem se on javlja. Narodni duh stoga i jeste uvijek povijesni duh. Zbog toga se on najpotpunije i najsnažnije izražava, s jedne strane, u jeziku jednog naroda, kao živom nosiocu povijesnog iskustva i na?ina doživljavanja svijeta i sudbine koji karakterizira taj narod, i, s druge strane, u filozofiji, kao misaonom sabiralištu povijesnog iskustva, kao zborištu njegovih op?ih odlika. U svim drugim tvorevinama kulture ovaj duh se izražava samo parcijalno, tj. samo onda i kada te tvorevine, a najviše posredstvom jezika, bivaju u snažnom kontaktu sa poviješ?u kao pravom osnovom života svakog naroda. Literatura uop?e, a poezija

posebno, samo je dijelom nosilac ovoga duha. I inače ovaj duh je samo parcijalno prisutan u djelima duhovnog stvaranja jer kao totalitet on se otkriva u svim vidovima života. Kako mi nemamo svoje filozofije, tj. kako nismo stvorili osobeni filozofski duh, to bi izgledalo kao da mi nemamo ni narodnog duha uopće. Naš narodni duh se tako gubi u nacionalnom duhu, koji je definiran nacionalnim jezikom i nacionalnom literaturom, a ispoljava se u nacionalnoj povijesti. Ova konzekvenca historizma, što se tiče Bosne, dade se lijepo pokazati, a na mnogim primjerima i dokazati.

Identificirajući nacionalni i narodni duh, mi smo sveli naše povijesno iskustvo i naš narodni duh, na nacionalno iskustvo, na iskustvo nacionalne povijesti i nacionalni duh, čiji je najpotpuniji izraz postala nacionalna književnost, u čiji horizont je tek kao pretpovijest ušao narodni jezik i narodni duh u cjelini. Primijenjen na Bosnu ovaj model transformacije je bosansku književnost, po njenom duhu, definirao, kao nacionalnu književnost, a po tematskom i doživljajnom sadržaju kao regionalnu književnost. Ovakva redukcija bila je osnova daljnjih produbljenih redukcija koje su bosansku književnost priznavale samo kao srpsku ili hrvatsku književnost regionalnog obilježja. Književnost Bošnjaka bila je, ili tumačena kao srpska ili hrvatska nacionalna književnost, ili je odbacivana kao strana, nacionalnom duhu tuđa, orijentalna. Spoljni medij nadvladao je tako unutarnji duh te književnosti, a način i uvjeti njenog nastojanja ograničili su njene unutarnje mogućnosti i odredili njene definicije u cjelini. Pojam bosanska književnost primjenjivao se tako na djela srpske literature, kao što su djela npr. Kočića, Đorđevića, Šantića, Markovića, Jeftića, Palavestre, Andrića itd., i to prvenstveno kao obilježje njihove regionalne tematike i doživljajne karakteristike. Tako je taj pojam postao samo pomoćni pojam jedne nacionalne strukturne definicije, koja svoj korijen i mjesto ima na drugoj strani, a ne na ovom tlu i u dubinama povijesnog iskustva ovog naroda kao cjeline. To je, međutim, bila i jedna nesumnjiva istina, jer ta djela i jesu djela srpske nacionalne literature, čiji se nacionalni duh iskazuje prije svega kao interpretacija bosanske povijesti i povijesnog iskustva bosanskog čovjeka sa stanovišta srpske nacionalne ideje, njene mitologije i interpretacije povijesti. Sličan slučaj jeste i sa hrvatskom bosanskom literaturom mada je ova sticajem okolnosti ostala manje istaknuta. Ovdje se razumljivo ne radi o tome da se podvrgavaju kritici ovakvi izvodi, jer nikakvoj kritici nema ovdje mjesta, jer se ovdje radi samo o pozitivnoj registraciji jednog stanja. Pitanje je ovdje jedino moguće, i ono se i postavlja samo kao pitanje o uticajima i efektima te situacije na bosansku literaturu, koja bi mogla eventualno biti specifičan izraz bosanskog narodnog duha, njegove specifičnosti i samosvojnosti, ukoliko takav duh uopće postoji. Eventualni negativni efekt ovog retrogradnog historizma identifikacije narodnog i nacionalnog duha, koji Bosnu razbija kao povijesno i duhovno, a ne političko jedinstvo, može se podjednako očitovati ukazivanjem na eventualne momente toga duha, koji prevazilazi granice nacionalnog horizonta duhovnog doživljavanja, tj. na postojanje žive i prisutne dublje duhovne strukture i osnove našeg povijesnog iskustva, nego što je ona nacionalna osnova. Pošto se taj duh ne izražava u filozofiji, jer mi te nemamo, barem, kao specifično naše duhovne tvorevine, a ni u jeziku, budući da je ovaj nacionalno definiran, te nije pogodan da u svojoj aktuelnosti jasno iskaže narodni duh, to mi ovoga moramo tražiti u tragovima, u elementima, u preostalim ostacima i relikvijama naše duhovne povijesti, u specifičnim karakteristikama našeg iskustva i načina doživljavanja govora, u eventualnim djelima koji te elemente u sebi sabiru i drže. Istraživanja takve vrste nisu, nažalost, u nas niti provedena, niti su u svojoj ideji, kao program, ili kao namjera, pretpostavljena i razvijena. Postoji jedno saznanje, koje je više intuicija nego li jasna spoznaja, da je moguće u našoj hiljadu godišnjoj bosanskoj povijesti naći i pronaći, ne samo ostatke, nego i kompletna djela koja u sebi drže i skrivaju ovaj duh, koji je Bosnu održao kao cjelinu, kao povijesnu opstojnost, kao riječ i misao, iza koje bi možda ležao i jedan duh. Možemo, dakle, govoriti o kamenčićima, elementima jedne cjeline, jednog mozaika, ali

i oni nam mogu pomoći. Duhovna supstancija ne traži kvantitet da bi se prepoznavala i afirmirala. Ona je jedinstvo i cjelina i kao najsitniji i najmanji detalj.

Od tih djela, čuvara i nosilaca elemenata našeg duha i povijesnog iskustva, mi, što je paradoksalno, imamo i malo i mnogo. Malo prema onome što smo sve stvarali i mnogo prema onome što smo sve pustili da netragom nestane. To su u prvom redu naši stari gradovi, naša arhitektura, urbanizam, stećci i uopće sakralni spomenici, naše stare knjige, vez, odjeća, zanati, najzad naš način života uopće. Agresivni nacionalizmi, raznih vrsta, i dugo odsustvo stvarne bosanske pozicije, doprinijeli su mnogo propadanju i razaranju kulturnog blaga bosanske provenijencije. No i to propadanje, ma koliko ono široko i obimno bilo, nije nas lišilo onoga što je sa stanovišta kulturne funkcije duhovnog naslijeđa najvažnije, tj. ono nas nije lišilo potrebe da držimo i uporno čuvamo svijest o Bosni i ono što Bosnu čini tako čudnom i neobičnom, da držimo i čuvamo bosanski duh. To je taj teški, gromadni, kameniti i goroviti duh, velikana iz skaski, taj spori, uronjeni i zaronjeni u sebe zatvoreni duh čovjeka prirode. To je kontemplativni duh uronjavanja u ono što je bilo i prošlo, u vječno, iza granica prolaznog, u ono sa one strane teškog, nestalnog i tegobnog ovozemaljskog zbivanja i zbitka. To negiranje granica vremena i prostora kao uvjeta ljudskosti, to vječno tradicionalno i tradicionalističko bivanje kao čovjek, ljudi koji jesu, koji su bili i koji će biti, sve u jednom neprekinutom nizu. Taj duh škrte riječi i uzdržanog pokreta, škrte šare i blijede boje, lišen bogatstva i lepršavosti, lišen nijansa i kolorita, masivan, siguran, stalan, stanac, taj suzdržani i jedva negdje u prikrajku na kraju linije, u odsjaju boje, na rubu šare, na kraju misli, na izdancima loze, na skrivenim i prikrivenim mjestima, u minijaturi, i uopće u nevidjelu, čulno razigrani i pohotno životni duh, želja, čežnja i nagon.

To je duh posebnog bosanskog puritanizma, istjerivanja istine, preganjanja pravde, ispravnosti i časti, za što se sve gine, podjednako pod svim bajracima, koji su se ikada vili nad ovim našim gudurama i dolinama, a pod ovim našim teškim i maglovitim nebom. Radi toga Bosna nikada nije bila podijeljena, razbijena i uništena kao cjelina, kao teritorij, kao tradicija, kao mentalitet i kao duh, ali istovremeno nije nikada ni bila jedna svjetovna, vojna i politička tvorevina, država ili jedna jedinstvena partija. Uvijek je nju razdiralo to unutarne njeno vučje, pravdaško, moralističko i puritansko podvajanje, i svaki bajrak je u Bosni nalazio nekoga da ga ponese i drži uprkos drugom. I tu nema nekog pravila. Feudalna vlastela protiv kralja, crkva protiv heretika, heretici protiv crkve i kralja, kralj protiv crkve, feudalaca i heretika. Turci protiv Bošnjaka, Bošnjaci protiv Turaka, oba protiv krsta, krst protiv nekrsta, hrišćanin protiv hrišćanina, ovaj protiv onoga, i onaj protiv ovoga, itd. sve do naših dana. I teklo bi to i dan danas, da nismo jednom napokon shvatili da Bosna nije ničija do svoja i onoga koji u njoj živi i koji sa njom živi. Na izgled parcijalan i podijeljen, povijesni se duh bosanskog naroda pokušuje očitovati kao realna osnova zajednice jednog naroda i više nacija.

I dok realna povijesna situacija napreduje u Bosni kroz stvaranje ekonomsko-materijalnih i državnih pretpostavki zajedničkog života, djeluju dotle još uvijek agresivni nacionalizmi, egoizmi i historizmi kao odjeci borbe oko Bosne, borbe koja je Bosni odričala svojstvenost i proglašavala je naslijeđem ove ili one države, ove ili one nacije, ove ili one kulture i tradicije. Uporedo sa ovim išla je i jedna nacionalna i nacionalistička interpretacija bosanske kulture i bosanskog iskustva tj. bosanskog duha, kao srpskog, hrvatskog, pravoslavnog, katoličkog, orijentalnog, muslimanskog itd. provincijalnog duha, koji svoj dignitet smisao i vrijednost može imati i dobiti samo u punom spajanju sa svojim nacionalnim izvorom, sa majkom maticom, središtem i ognjem nacionalne kulture.

Tako je nastala nacionalno inspirirana kultura koja je Bosnu vidjela samo kao krajinu, a Bosance

kao krajišnike nacionalnog duha i nacionalne svijesti, koja je povijest i ljudski život vidjela samo kao patnju nacionalnog heroja i nacionalnog simbola, u svim njegovim varijantama. Od onoga epskog junaka pa sve do ovoga socijalnog ili lirskog i romanesknog. Taj junak je uvijek *signum* posebnog, parcijalnog, nacionalnog, drugim suprotstavljenog junaka, simbol tumača ili reprezentanta. Takva je literatura nastajala u Bosni za posljednjih sto godina i ona je Bosnu više dijelila, nego li mnoge vojske koje su preko nje marširale i u njoj krv prolijevale. Ona je dijelila i njen duh, ono osnovo po?elo jednog zajedni?kog osje?anja i životnog odnosa, što ga je Bosna mu?no, kroz hiljadu godina svoje teške povijesti stvarala. Ta literatura po?inje 70-tih godina 19. stolje?a da bi po?etkom 20. stolje?a dobila naro?iti zamah u probu?enim nacionalnim pokretima kod njihovih duhovnih inspiratora, Ko?i?a, ?orovi?a itd., a kulminirala kod Andri?a, koji je njen najbolji i najve?i predstavnik. Postignuvši najviši domet literature inspirirane nacionalnim duhom, Andri? je nužno u svome, po našem mišljenju najboljem, djelu *Prokleta avlija* univerzalizirao svoju viziju, koja po?inje time gubiti parcijalnu nacionalnu, doživljajnu i duhovnu aromu i okvir, i javlja se kao njegova transcendencija.

Nemogu?nost ostajanja u okvirima nacionalnog duha u književnosti Bosne, postala je vidljiva i na drugi na?in, tj. kao nastojanje te književnosti da se domogne svoje sopstvene osnove i da metodi?ki odbaci isklju?ivo nacionalni osnov svoje duhovne inspiracije i stava. Emancipacija bosanske književnosti od parcijalizma, nacionalnog duha s obzirom na bosansku povijesnu odre?enost, o?itovala se naro?ito u ratnoj književnosti. Zna?ajna djela naše ratne književnosti su, u doživljavanju rata i revolucije, nekom imanencijom samog doživljaja prevazilazila ove okvire i sezala u dubine samog narodnog duha i iskustva i doživljaja. Mislim da je najbolji primjer te tendencije naše ratne književnosti Kulenovi?eva “*Stojanka majka Knežopoljka*”, koja je duboko bosanska i ujedno pripada svakom našem narodu, svim ljudima, koji isto tako ili na sli?an na?in doživljavaju iskon vje?ne borbe za održanje naroda u sebi i na svome. Možda bi se ova tendencija mogla iskazati u izvjesnim pojavama naše prijeratne literature: npr. Hasana Kiki?a. Izgledalo je u jednom momentu da ?e ovo biti samo epizoda, intermezzo u polusnu naše literarne povijesti. Na takvu misao upu?ivalo je, po mom uvjerenju, nepotrebno i neopravdano oživljavanje nacionalnih okupacija u okvirima stare (Grupa sarajevskih književnika), predratne literature. No ubrzo je došlo do novog kretanja u bosanskoj književnosti. Jednom otvoren, proces emancipacije nije se mogao zaustaviti. Ne bez teško?e i duhovne pometenosti, taj proces je tekao u raznim pravcima i odvijao se na raznim podru?jima književnog stvaranja u Bosni. Njegov svijet postala je prvo dje?ija književnost. Neobi?no zna?ajan razvoj ove vrste književnosti u Bosni u posljednjih deset godina duguje, prije svega, ?injenici da se tu, na tom terenu i u tom mediju odigralo osloba?anje od tutorstva nacionalnog duha i da je dje?iji medij bio, i kao povod i kao publika literarnog stvaranja, najotvoreniji za istinski i ujedno široki svjetski pogled u prošlo i budu?e, u život i životnu istinu. Drugi medij ovog procesa emancipacije postaje poezija. Ona postajep oprište ovoga procesa, poprište na kojem se i danas taj proces odvija i manifestira u raznim svojim mogu?nostima. Poetska ideja generacije Žalice, Sarajli?a, Tahmiš?i?a i napokon Trifunovi?a, razmi?u granice poetskog mišljenja i doživljavanja nacionalno zadojene poezije našeg bosanskog provincijalizma. Ove granice se pomi?u u dubinu koliko i u širinu. Kod Žalice ovo pomicanje granica seže ?ak do dubine onog meteža naroda i rasa iz kojeg se javljaju obrisi naših narodnih cjelina, dok kod Sarajli?a i Tahmiš?i?a teže jednom univerzalizmu doživljajnog osnova izre?enog na razli?ite na?ine, ali u osnovu istom. Koliko god, me?utim, u ovim procesima ležao napredak bosanske literature, u njima leže i ozbiljne njene slabosti i teško?e. U osnovnoj i zna?ajnoj težnji da se poezija uzdigne od uskog tradicionalisti?kog, regionalisti?kog i romanti?arskog nacionalnog duha, do širokih, univerzalnih, kozmopolitskih vizija modernog ?ovjeka, leže i slabost apstrakcije, punog deklarativnog i deklamatorskog kozmopolitizma, gubitak dubine i težine osobenog povijesnog

iskustva i doživljavanja, supstancije narodnog svjetskog duha, datog u jedinstvu riježi, ideje, vizije, osjećanja, dakle, bića poetskog bivanja. Uslijed toga se ta poezija unatoč svojoj značajnoj emancipatorskoj težnji, javlja kao odvajanje od iskona, narodnog i ljudskog, povijesnog duha. Odvojivši se tako od ovoga, ona svoj univerzalizam i svjetski nivo i relacije postiže isto verbalnim sredstvima. To je onda nužno epigonska poezija velikih, stranih riježi, misli, ideja i imena, koja tim spoljašnjim sredstvima osvaja kozmopolitsku dimenziju, a ne unutarnjim osvještavanjem i oplemenjivanjem sopstvenog izražajnog, idejnog i duhovnog fonda uopće. Otuda, po mome mišljenju, i pored napretka kojeg ova poezija žini uopće, a naročito u pojedinim njenim ostvarenjima, ona ostaje apstraktna i strana, ne po svojoj metodi, nego po svome duhu.

Mnogo sporije i teže nego li poezija, a što je i razumljivo kad se uzme u obzir da je osnovna ideja nacionalne interpretacije bosanske literature i njene historije, bila ideja tzv. “bosanske pripovijetke”. Proces emancipacije tekao je u oblasti pripovjedačke književnosti. “Bosanska pripovijetka”, koja je bila proglašena uzorom i cvijetom srpske literature, davala je ton bosanskog literaturi, naročito u periodu dominacije Grupe sarajevskih književnika. Ali, ukoliko je ovaj proces tekao sporo, izgleda da je utoliko bio temeljitiji. Dva su, po mome mišljenju, ključna događaja koja određuju daljnju sudbinu istinske, po duhu, bosanske pripovijetke i romana. Ta dva događaja su Derviš Sušić i Meša Selimović.

Svoju osobenu viziju Bosne kao naročitog svijeta sa svojim sopstvenim duhom i kulturom doživljavanja koja se iskazuju u mentalitetu i ljudskoj prirodi, Sušić je najavio već u svome prvom velikom djelu “Ja, Danilo”. To djelo koje po svojoj cjelovitosti i bogatstvu nadilazi gotovo sve što je u našoj poslijeratnoj satiričnoj prozi napisano, ovdje nije interesantno prvenstveno po toj svojoj djelimično već utvrđenoj i afirmiranoj vrijednosti. Ono je sa našeg aspekta značajno po otkrivanju nasuprot romantičarskih i drugih provincijalističkih interpretacija kojima je Bosna bila izložena, jednog autohtonog i potpuno specifičnog i samosvjesnog života Bosne. Sušić majstorski otkriva crte tog svijeta od prve pa do posljednje strane svog djela, od onog izbjegavanja komšije Danilovog da pozdravi svoga komšiju, jer ko zna ko je i šta je komšija, a svaki je pozdrav u Bosni lozinka neka i znak neke pripadnosti iza neke zastave, te on bira najneutralniju moguću riječ ljudskoga susreta “pripeklo danas”, pa do onog Advana iz kasabe, koji godinama ne izlazi iz svoje magaze “jer tuđna je zemlja Bosna u njoj je najotrovnija hava na dunjaluku”, te ne treba bez prijeko potrebe izlaziti na vidjelo. Taj prekrasni roman, koji je za čudo bolje primljen svugdje gdje se pojavio nego u samoj Bosni, tj. nego što ga je primila bosanska literaturna kritika, međutim, samo je polazište, prva crta, proboj u sferi razotkrivanja bosanske istine. Najnovije Sušićevo djelo “Pobune”, znači već oformljen i jasan pogled. Ovo djelo ima za bosansku literaturu veoma veliki značaj. Ono je prva literarna vizija naše autentične bosanske povijesti, posljednjih pet stotina godina. Njegova vrijednost sastoji se u tome što je ta povijest kao ljudski život, kao ljudski doživljaj i sudbina, lišen svega spoljašnjeg, svakog historizma, svake mitologije, svake nacionalne, religiozne, regionalne i druge naslage i interpretacije. On se tu otkriva neposredno u noći svoje ljudske kompletne istine i po toj istini postaje on isto tako neposredno univerzalan, ljudski život i sudbina uopće. Pilavije, Hatemići, poturčenici, kmetovi, begovi, heretici, i pravovjerni, junaci i kukavice, trgovci i siromasi, respektabilni građani i komunisti bundžije, to su naši ljudi, to je svaki od nas dijelom, bez razlike u svojoj povijesnoj istini, kao vječni pačeni i borci, kao so u kruh ove zemlje, teški, robusni i ujedno osjetljivi i mehki, naivni i ujedno lukavi, bogati i siromašni, vječni strastvenici i uvijek kod svoje kuće u svojoj surovi i surovoj zemlji. Tuđni ljudi podsmješljivi i ironični prema svakom živom, prema svakoj i najvećoj veličini, ali ipak najviše prema sebi samima, pjesnici bez mita i mitomanije, nježni realisti, puritanci a strastveni. Takvi ljudi, koji se nižu iz generacije u generaciju, a samo ih Bosna veže kao niz, vrše od bilo kakvih mitskih, vjerskih, rođaka ili drugih veza, su ljudi ove zemlje, njena najveća i najpotpunija istina. Po

svemu ovome Sušićevo djelo je prvorazredni događaj bosanske literarne povijesti, i po mome mišljenju, djelo u kome ova povijest konačno dobiva svoju autentičnu umjetničku viziju i interpretaciju.

Svoje značajne literarne mogućnosti Selimović je pokazao već u svom prvom romanu "Tišine". Tihi prijem "Tišina" u našoj javnosti vjerovatno je znak preovladavajuće ambicije pisca i karakteristike samoga djela da bude literarno, umjetnički, stilski i estetski isto. Ono najavljuje značajne mogućnosti ali ne upućuje i ne određuje područje gdje će te mogućnosti realizirati. Utoliko je veća i značajnija naša radost što su se te značajne mogućnosti realizirale u jednom romanu kao što je Selimovićevo djelo "Derviš i smrt".

Roman "Derviš i smrt", pored svoje literarne i umjetničke perfekcije, značajan je, u bosanskoj literaturi, i za nju, po tome što taj roman jasno i nedvosmisleno pokazuje da je regionalizam, provincijalizam, historizam itd. zapravo idejno i umjetničko, duhovno i filozofsko a ne geografsko ili kakvo drugo određenje. Taj roman pokazuje da geografske i historijske relacije u umjetnosti malo znače i da se velike drame i ljudska zbivanja mogu događati i ovdje gdje ne teže aktualna, politička matica života. Osim toga, Selimović je jasno pokazao da je Bosna bila, i sada to jeste, poprište takvih događaja u ljudima i oko njih, da ta događanja imaju nužno dimenzije, po svom intenzitetu i vidovima, svjetskih i općih ljudskih dilema i događaja, prava- neprava, sile – slobode, nasilja i milosti, države i podanika, Boga i čovjeka, vjernika i otpadnika. I sve se to zbiva i događa u Bosni, u zemlji koju znamo i koju prepoznajemo u ljudima i mislima koje njih more i progone. Vidimo tu nas same, svako sebe, na jedan način, jednim dijelom svoga života, iskustva, nade, strepnje, misli i snova.

Ovim djelima i njihovom povezanošću sa životom, poviješću, osjećanjima i nadama našeg bosanskog čovjeka, zaokružuje se bosanska književnost, po prvi put, u ovih desetak posljednjih godina, kao cjelovita književnost, sa svojim osnovnim idejama i književnim vrstama. Ona snažno stupa na pozornicu naše kulture kao oformljen, zaokrugljen, u osnovi izgrađen duhovni stav, kao izraz našeg duha. Od sada Jugoslavija mora na drugi način računati sa bosanskom literaturom, njenom ulogom i značajem, tj. ona mora računati sa bosanskim duhom bosanske literature.

Bosanski duh poezije Maka Dizdara

Sa stanovišta poetskog otkrića Bosne i bosanskog duha, kao i sa stanovišta otkrića poezije. U bosanskoj duhovnoj tradiciji, Dizdarevo djelo "Kameni spavač" jeste jedna vrsta kamena međaša. Zbog toga mi se čini da ovu poeziju valja istražiti ponajprije sa stanovišta njene konstitutivne funkcije u strukturi bosanskog književnog trenutka. Nije u pitanju, dakle, jedan literarno-kritički ili estetički pristup ovoj poeziji, nego jedna kulturno-historijska i filozofska ocjena, koja se, istina, služi, i estetskim, i literarno-kritičkim izvodima kao premisama, ali svoje stavove i dokaze formira na drugoj, tj. kulturno-historijskoj i filozofskoj dimenziji. Ali pogledajmo prije svega koje su to literarno-poetske vrijednosti i karakteristike što se otkrivaju posredstvom onog fenomena kojeg smo nazvali bosanski duh.

Literarna teorija i kritika dovode literaturu, i poeziju naročito, u odnos prema mitu i mitologiji. Općenito se smatra da mnoge poetske ideje imaju svoj izvor u inspiraciji mitskog doživljaja. Tako narodni ili nacionalni mit, kao u osnovi poetski, likovni i uopće umjetnički doživljaj i reprodukcija povijesti, služi kao izvor literarnih, umjetničkih i poetskih ideja. Bez obzira, međutim, na razliku koja postoji između narodnog, npr. tip grčkog mita, i nacionalnog, npr. tip kosovskog mita, a koja može da bude razlog vrlo značajnih distinkcija u etici i povijesnoj funkciji umjetnosti, kod Bosne

se radi o ne?em sasvim drugom. Bosna, naime, nema svoga mita i svoje mitologije. Nacionalni mit u Bosni nije bio mogu? jer, naprosto, nema ni narodnog bosanskog mita. Bosanac, naime, sebe i svoju povijest, ne doživljava uop?e mitski. Svi pokušaji da se stvori takav mit, npr. višestruki pokušaji da se stvori bogumilski mit, ostali su bez rezultata. Mitologija u Bosni nije bila mogu?a. Pa, iako Bosna ima svoje spoljašnje elemente jednog mitskog svijeta, doživljava propast svoje države, pogibiju svoga kralja, gubitak djedovske vjere, progone, borbe protiv Rima, borbe protiv Carigrada itd. itd., nije se ova povijest transformirala u mit. Ali ne zato što u Bosni nije bilo autohtonog narodnog stvaranja, narodne poezije, koja bi bila nosilac mitskog doživljavanja bosanske povijesti. Naprotiv, u Bosni je stvorena jedna bogata i raznovrsna poezija, kako lirska, tako i epska. Neki najljepši biseri ove poezije kod južnih Slavena duguju stvarala?kom geniju bosanskog ?ovjeka. Bosanska narodna lirska poezija je po svome mentalitetu i duhu sekularisti?ka, trezvena, podsmješljiva, satiri?na. Ona ne trpi tragi?ne junake ?ije sudbine brišu mogu?nost realnog pogleda na život i razlike u ljudskom življenju. Njeni junaci su ?esto komi?ni, ili samo poštteni, naivni seljaci juna?ine. Oni su pravi, živi ljudi. Otuda, mislim da je razlog što Bosna nema svoje mitologije jednostavno u samoj strukturi bosanskog života i duha, koji je gra?en tako da ne dopušta egzaltaciju, da uvijek ostaje svjestan granica svijeta i ?ovjeka. Me?utim, postavlja se pitanje da li odsustvo mita zna?i ujedno i nemogu?nost bosanske poetske ideje i bosanske poezije. Mislim da ne zna?i. Jedan povijesni duh ne mora da se izražava u mitskoj supstanci, ako uspijeva da se svagda aktualno ostvaruje i planira u životu. Kada pogledamo Bosnu, od one srednjevjekovne, koja skon?ava u Jajcu, pa do ove današnje, mi ?emo, u njenim gradovima, skrivenim od pogleda stranca i jedinstveno otkrivenim za svoje žitelje, u njenim ku?ama, glomaznih teških kubusa sa lagahnim šindrama na krovu, u njenim teškim vunenim nošnjama, prošaranim najljepšim minijaturnim šarama i vezovima, u njenom mentalitetu, u pjesmi, u igri, u pri?ama i predanjima, svugdje i uvijek otkriti jedan duh, jedan stav i doživljaj, ispoljen i jasan do te mjere da ga se i ne primje?uje. Jer nije to ona tajna, u manastirima ili u hajdu?koj šumi skrivena, to je vidljiva i jasna otvorena kretnja i stav, ponašanje, na?in mišljenja, podjednak i kod katolika i kod pravoslavnih i muslimana, i kod ikavaca i kod ijekavaca, i kod gra?anina i kod seljaka. Po tome je Bosna ostala Bosna kroz dugu svoju nesretnu povijest, jedina koja je uvijek bila i cjelovita, kao teritorij, i jedinstvena kao historijsko trajanje, da jedina nije dospjela do nacionalnog duha i ideje, i do nacionalne državne konstitucije.

Pod pritiskom raznih nacionalizama dugo je vlada predrasuda da je bosanska povijest od 1463. do 1878. period izbivanja iz konteksta naše, južnoslavenske, narodne, evropske i svjetske povijesti. Ta predrasuda je negirala svjetsku ulogu i zna?aj islama za evropsku povijest i islamsku svjetsku misiju. Nije ovdje potrebno dokazivati ograni?enost takvih gledišta sa stanovišta povijesne istine, jer takva problematika prevazilazi okvire ovog eseja. Upozorio bih samo da se u svijetu danas smatra (npr. *Revue historique de France* od septembra 1966. g.) da je negiranje islamskog uticaja na evropsku povijest, a naro?ito preko Balkana, jedna od najve?ih slabosti suvremene evropske historiografije, ali je potrebno upozoriti, možda na ?injenicu da se islamska tradicija naro?ito asimilirala u Bosni, ne toliko pritiskom i snagom osvaja?a, koliko sredstvima i posredovanjem duhovnog srodstva. Puritanizam i sekularizam islama, odsustvo izgra?ene crkve i crkvene hijerarhije, odsustvo razvijene dogmatike i teologije, odgovaralo je ve? stvorenim karakteristikama bosanskog pogleda, na?ina mišljenja i uop?e duha, pa je njegova asimilacija u Bosni bila najve?a, najtrajnija i predstavljala je, sa stanovišta naše ljudske kulture, zna?ajan doprinos njenom bogatstvu. Od drugih muslimana bosanski se muslimani i bosanski islam znatno razlikuju. Njihov islam je stopljen sa elementima narodne tradicije naše bosanske i uop?e slavenske provenijencije. No pitanje koje nas ovdje interesuje jeste u prvom redu pitanje o odnosu poezije Dizdara prema bosanskom duhu i potrebno je da se vratim na to pitanje.

ini mi se da nije slušajno da je me?u bosanskim pjesnicima Mak Dizdar prvi koji je svoju inspiraciju, poetske ideje, slike i metafore potražio u fondu bosanskog duhovnog stvaranja i tradicije. Ja sam ve? imao priliku da primijetim kako je poezija Maka Dizdara karakteristi?na po izvjesnom paganskom mentalitetu i na?inu doživljavanja. Tu karakteristiku sam zabilježio u jednom pre?ašnjem napisu o njegovoj poeziji, specijalno o zbirkama “Okrutnosti kruga” i “Pliva?ica”. Ovaj paganski momenat, tj. jedan neposredni i prirodno inspirirani pogled na svijet i ?ovjeka, bio je po mom mišljenju osnova dispozicija jednog zna?ajnog pjesništva, koja je zahtijevala svoje daljnje uobli?avanje i definiciju, u poetskom i filozofskom smislu. Tu definiciju uobli?avanje Dizdar je potražio u mentalitetu, jeziku, doživljaju, tragovima i tradiciji stare Bosne, u njenim dilemama, suprotnostima, sudbinama, borbama i radostima, koji stoje kao neotkriven svijet, kao naša Arkadija, u koju tek treba da stignemo, skrivena teškim kamenim ste?cima što kriju ulaz u nju.

U zbirci “Kameni spava?”, koja je, po mome mišljenju, nedovoljno ujedna?ena s obzirom na osnovu i izvod inspiracije i na duh poetskog govora, ipak se nalazi toliko izvanredno zna?ajnih poetskih ostvarenja na koja je potrebno upozoriti, a u kojima se ogleda sva poetska vrijednost onoga što smo nazivali bosanski duh. Potrebno je takve pjesme izdvojiti i pokazati u ?emu se sastoji to što ove pjesme i poezija uop?e odlikuje kao samosvojnu bosansku.

U prvom odjeljku ove zbirke nalazimo stihove pod op?im nazivom “Slovo o ?ovjeku”, koji su u cjelini intonirani kao jedna primitivna paganska antropologija.

U tre?oj pjesmi nalaze se slijede?i stihovi:

“Zatvoren u meso, zarobljen u kosti
Pa ?e tvoje kosti, tvoje meso bosti
Zatim: – Otrgnut od neba želi? hljeba vina
Kamena i dima samo ima svima.
Te: – Od te ruke dvije tvoja jedna nije
Jedna drugu ko da
Ho?e da pobije?”

Ograni?enost ljudskog, pokazana je ovdje u jednoj neobi?noj dojmljivoj, ?ulnoj neposrednosti, u jednom doživljaju natopljenom neposrednom, obi?nom, ali upe?atljivom spoznajom ?ovjeka koji i samog sebe vidi kao jedno unutarnje protivrje?je, pa se to protivrje?je, kao ljudska bit, iskazuje i kao stalna ljudska bit, iskazuje i kao stalna ljudska me?usobna, ali u svakom ?ovjeku prisutna, borba i suprotnost, kada se dvije ruke medu sobom biju i “ho?e da pobiju”, kada meso bodu kosti. Vrijednost ove poezije se sastoji u univerzalnosti njenih spoznaja i ujedno u jednoj neposrednosti i neposrednoj motivaciji njenih poetskih slika i metafora, u na?inu prezentacije tih ideja, koji je koliko jednostavan toliko i univerzalno razumljiv. U njoj se osje?a obi?ni narodni duh i iskustvo muke života i opasnosti egzistencije, koje se kriju u samom ?ovjeku kao i u drugom.

U “Slovo o nebu” nalazi se “Pjesma pravednika” koja sadrži stihove što produbljuju ovu istu misao, sada izre?enu kao suprotstavljenosti ?ovjeka i smrti, zemlje i neba. Tajna smrti i neba, bez koje nema saznanja, zemlje i života je univerzalna za sve ljude. Ona ne razlikuje intelektualca od seljaka, roba od gospodara.

“Hode?i kroz zemlju
 Kroz no?i kroz dane
 Vidio je navist
 Vidio jest bolest
 I vidao rane
 Pa izreko slovo
 Dižu? glavu k nebu
 Pitaju? o tajni
 Na putu ka grebu“.

Ljudska sudbina u ovim stihovima leži pred nama u jednostavnosti svojih iskonskih rije?i, koje nisu ništa drugo nego sama ta sudbina, taj usud, odakle mi dižemo glavu k nebu, stoje?i vje?no pred tom najve?om i najdubljom tajnom ?itavog našeg postojanja, tajnom smrti, svijesti o našoj kona?noj granici. Pjesni?ki je ova ideja izre?ena ovdje na maestralan na?in, rije?ima koje opominju na vje?nost ove teme i ove ljudske dileme, odnosno na vje?nost sudbine i vje?nost pitanja o kome se ovdje pitamo. Istovremeno je ovdje data i jedna hereti?ka vizija ?ovjeka, pravednika, Isusa, vizija koja vidi samo ?ovjeka, a Bog joj izmi?e preko granica groba.

U slijede?im stihovima iste ove zbirke, “Zapis o lovu” koji glasi:

“Jer u tom jednom jedinom trenu u tom magnovenju kad
 sobom oduzeti bijahu goni?i svi
 I sasvim
 sami
 Te strasne lovce ulovih u nevidime konce ja
 kova? Gruba?
 i vjerno upisah i smjerno narisah
 u ove vele
 u bijele
 u kami”.

Nalazimo mirne i tradicionalne slike lova, plemi?a i njihovih pasa, koje nepoznati kamenorezac ostavlja u kamenu kao vje?ni spomenik, ne njihove lova?ke vještine, nego svoga umije?a da “smjerno nariše i vjerno upiše” u one “vele i bijele kami”. ?itava pjesma predstavlja biser po jednom unutarnjem srodstvu rije?i, slika, ideja i prirode koja se u njima iskazuje. Prolaznost ljudske veli?ine, sile, oružja i bijesa, i vje?nost one “smjerne” i “vjerne” vještine da se uhvati slika, život, ?ovjek, u te “nevidime” konce i ostavi za vje?nost. Ne znam da u našoj poeziji ima pjesma koja problem stvaranja umjetnika, bit njegova djela, i odnosa prema životu iskazuje ljepše, neposrednije, sigurnijim, srodnim i otkrivaju?im rije?ima i slikom. Snaga i gustina izraza je takva da se ideja skoro ?ulno osje?a, pipa i vidi u kamenu, ste?ku koji pred nama iskrsava.

U istoj zbirci nalazimo u pjesmi “Zapis o izvoru” i slijede?e stihove:

“Rastvorio sam se
 I potekao
 Potocima

Rijekama
 Morima
 Sada sam tu
 Sada sam tu
 Bez sebe
 Gorak
 Kako svome izvoru
 Da se vratim?"

Kako svome izvoru da se vratimo, to je također jedno vječno pitanje pred kojim stoje svi ljudi. Stalno naše oticanje u vrijeme, u starost, u godine, u smrt, u potomstvo, koje neprestano postavlja pitanje o smislu kao povratku. A pjesma je takva, u kojoj je ovo naše oticanje u beskraj otuđenosti naših našina postojanja iskazano u svojoj biti, u svoj veličini i tragičnosti naše nemogućnosti da se vratimo ka sebi.

U istom ciklusu nalazimo i zapis "Dvije vode" u kojem se nalaze slijedeći stihovi:

"U ovom dobrom u radosnom u bijelom u svijetu dobri
 radojica bjeli? vavijek se radovao
 i u tome kratkom u ljetu i kad je cvijetje brao
 i kad je ratio i kad je patio vazda je zvijezde krao
 na putu kroz žitije sije on bugario nije
 put žarka sunca gledao je i modra neba
 i kad obvlada ga brijeme stade u vrijeme
 na tom putu pade dosegavši tamu samo svoga greba".

Motiv ljudske sudbine i sklonavanja u tami groba i ovdje se ponavlja naša balade, koja izričito konačno i neopozivu istinu, kao unutarnju vjeru naših ljudskih stvari, djela, života, ponašanja i svega onoga što mi kao ljudi u životu činimo. Ta neumitnost ne razlikuje nas ljude dobre i ine. Samo što onaj dobri, kao Radojica, što uvijek bijaše nasmijan i vedar i što se ne bijaše žalio na život, dobi svoju pjesmu, kao znak sjećanja na jednostavnu ljudsku veličinu i mudrost, da se ostane dobar u ovom kakvom takvom svijetu.

U ovoj istoj grupi nalazi se i jedna od najboljih pjesama naše poezije, pjesma "Gorčin".

"Ase ležih
 Vojnik Gorčin
 U zemlji svojoj
 Na baštini
 Tuždi
 No? i dan
 Mrava ne zgazih
 U vojnike
 Odoh
 Bil sam
 U pet i pet vojni

Bez štita i oklopa
 E da ednom
 Prestanu
 Gor?ine
 Zgiboh od ?udne boli
 Ne probi me kopje
 Ne ustreli strijela
 Ne posije?e
 Sablja
 Zgiboh od boli
 Nepreboli
 Volju
 A djevu
 ugrabiše
 U robje.”

Ova je pjesma toliko jednostavna, toliko sama kazuje o sebi, da je nije potrebno interpretirati. Ne gine ?ovjek, “bez oklopa i štita” u ovoj ili onoj vojni, ?ovjek gine radi ljudskih stvari. Živi i doziva smrt, jer ne leži na svome nego na tu?oj baštini a umire radi toga što mu odvođe ono što je najdraže. Sudbina svakog našeg ?ovjeka je sudbina Gor?ina i otuda je gorka, a gor?ina je postala dijelom svakog od nas. A Gor?in je gor?ina svih nas, što kroz vrijeme i milenije živjesmo i ležasmo na svojoj i tu?oj zemlji, što nam život bijaše teži od smrti, jer ne mogosmo podnositi vje?nu patnju i bolove siromaha, roba, bez utjehe i ljubavi. Sa snagom ove pjesme mjeri se samo veli?anstvena jednostavnost njene istine i rije?i.

Ima ovdje još jedna pjesma koju vrijedi zabilježiti, kao što je “Radimlja”, gdje se nalaze stihovi:

“On ?eka me od vijeka
 On ?eka i vidim ga zacijelo
 I silazim k njemu
 Kroz to bijelo
 Lozje”.

Pa zatim: “Sun?ani Hristos”, “Vrata”, “Vijenac”, “?etiri jaha?a”, “Brotnjice”, od kojih svaka nosi istinu života u njegovoj ?esto naivnoj prostoti i jednostavnosti.

U “Slovu o zemlji” nalaze se tako?er pjesme izuzetne vrijednosti. Najsnažniji utisak ostavljaju pjesme posve?ene doživljaju zemlje kao vje?nog iskona iz kojeg se obnavlja sav njen porod. Zabilježiti ?emo pjesmu “Krajina” u kojoj se nalaze slijede?i stihovi:

“Iz onog bijelog kama eno ni?e klica
 Iz neke davne ruke iz nekog tavnog lica
 Ni?e i raste u neko bolno bijelo cvije?e.
 Ve? ptica iz svog skrivenog gnijezda slije?e
 U skrovit krug ne?iji samotnih svijetlih sanja
 Slije?e ta ptica sa zelenog granja

Kraj ovaj kajni zar može bez zmije
 Bez otrova njenog zar može zar smije
 Bez smijeha tog tajnog kojim se ta smije
 Iz onog bijelog kama eno ni?e klica
 Iz ruke davne iz tavnog lica sad ži?e kli?e
 Iz znanog kama znamen stamnog plama”.

Zar može zmija biti bez otrova, zar može ?ovjek biti bez neprijatelja, zar se može živjeti bez smrti. Ljubav naša je kao ptica što slije?e u gnijezdo zemlje i tamo umorno po?iva. Ali unato? svemu uvijek ni?e neka nova klica, neko novo “ži?e kli?e” plamen koji sažije naše ku?e, posvijetlit ?e nam da dignemo nove. Ova teška intonacija produžava se i u “Zapisu o vitezu” gdje se nalaze stihovi:

“Za službu temže vjernu
 Za svog gospodina
 Bodoše ga
 Sjekoše ga
 Deraše ga”.

Svagda je sudbina nasa ista. Služimo nekoga gospodina, pa u “Zapisu o štitu” pjesnik s nama kaže:

“Poiskah štit dobri da štiti me
 Bacih ga potom dobrog je
 Tišto me“.

To isto kaže i “Nevoljni vojno”:

“Okolo šap?u mi kako mi život bje uzaludan
 Ne znaju da ranjen ovako ve?e sam budan
 Ne znaju kako ?u potonji udarac da dam
 Zlehudi o kojoj sad sve znam”.

Taj isti motiv sudbine, rata, borbe, smrti i otpora negdje duboko skrivenog, imamo i u izvrsnoj pjesmi “Razmirje” koja kao da je iskazala sukus cjelokupnog našeg historijskog bivanja. Ona je naša povijest u jedinstvenoj igri naših sudbina, imena i uzaludnog obnavljanja bez kraja i konca.

“U davno u slavno u bana Stipana
 Vukcu se rodi sin Vu?ihna
 _____
 Vu?ihna Vu?i? rodi sina Vuka
 _____
 I Vuk poslije rodi Vuki?a

I Vuki? rodi sina Vukajla

Vukajlo rodi sina Vukasa

Po smrti Vukas svojoj rodi sina Vukana

I Vukan onda jedne godi rodi Vukomana
 Vukoman poslije – i sve tako
 Do današnjeg dana
 Sve za vjernu za službu
 Za svog gospodina”.

Tako se generacije naše ra?aju, nestaju?i i ujedno ?uvaju?i, u tragu, u rije?i, u imenu, u spomenu, smisao te sudbine, svijest o njoj, protest protiv nje, da bi jednoga dana možda, taj fatalni niz nestao.

U istoj ovoj seriji nalazi se i “Zapis o zemlji” sa stihovima:

“Pitao jednom tako jednoga vrli pitac neki:

A kto je ta šta je ta da prostiš

Gdje li je ta

Odakle je

Kuda je

Ta

Bosna

Rekti.

A zapitani odgovor njemu hitan tad dade:

Bosna da prostiš jedna zemlja imade

I posna

I bosa da prostiš

I hladna i gladna

I k tomu još

Da prostiš

Prkosna

Od

Sna”.

Tako se u ovim stihovima zaklju?uje jedna povijest, jedne zemlje, znane i neznane, o kojoj pitaju, a dobiju ?udan odgovor. ?udna zemlja, ?udni ljudi i ?udne sudbine. Iskazana je u njima istina, duboka istina naše Bosne. Život, smrt, ra?anje i uzaludan napor. Ne možeš u nebo, u zemlju ne želiš, u potomstvo ostavljaš svoju snagu i vjeru u bolje. U ljude, u kamen, u lozu u sve ono blisko i neuništivo, što uvijek podsje?a na nas, na naše pretke, na istinu i ?udi života, što budi i ra?a uvijek nadu. Trajanje i istrajavanje. Zaborav i sje?anje. Smirenosti ljubav. To je istina ove poezije.

No prije nego li bih pokušao, na osnovu primjera i izvoda iz Dizdarove poezije, pokazati u ?emu je to bosansko, gdje se krije taj bosanski duh u njegovoj poeziji, želio bih ukazati na osobenosti

njegovog pjesničkog jezika. Njegov pjesnički jezik nije artifičijelan, ma koliko da on vrši neke inovacije, služeći se arhaizmima i drugim nekim inovacijama, čiju bi eventualnu lingvističku vrijednost tek trebalo utvrditi. No ono što je važno za njegov jezik, jeste da taj arhaizam, to obrađivanje starom jeziku, ima jednu unutarnju motivaciju i u skladu je sa idejom da se sudbina Bosne iskaže u poeziji. No osim toga, u njegovoj poeziji mnoge naše riječi dolaze do rehabilitacije, i pokazuje se koliko smo mi izgubili, u izražajnom i poetskom fondu naše kulture, odbacujući, ponekad, mnoge riječi, koje imaju značajnu izražajnu i poetsku vrijednost. Npr. riječi, koje na taj način Dizdar rehabilitira, su: visokan, žilište, igrište, ročište, navist, sut, rastepsti, eže, nevidimi, inosušan, izovni, ozvjezdani, glagoljavi, traviti, zatok, vilni, gordinje, pletisanak, kajni, končina, nespina, badac, smuditi, itd.

Mnoge od ovih riječi imaju izvanrednu poetsku vrijednost i govore na jedan narodski način, te njihovo uvođenje od strane Dizdara predstavlja pravu njihovu rehabilitaciju.

Već sam napomenuo da prvenstveni cilj ovog eseja nije da utvrđuje umjetničku i estetsku vrijednost Dizdarove poezije. Dovoljno bi, za ovu svrhu, bilo pretpostaviti već izrečene i donesene sudove kritike o tome. Međutim, bilo bi isto tako pogrešno ako bi pretpostavili da je za cjelokupnu tezu ovog eseja, o bosanskom duhu bosanske literature, irelevantna stvarna umjetnička vrijednost ove zemlje. Jedna literatura i njen duh se konačno i neopozivo afirmiraju tek stvaranjem, u krilu svoje duhovne klime, velikih djela, djela koja ostaju kao trajni spomenici stvaralačke moći tog duha. Za bosansku literaturu bi bilo dovoljno ma i jedno ovakvo značajno djelo, a ja sam ukazao već na njih nekoliko, pa da se njen stvaralački duh afirmira. Ali jedna literatura ako želi da zauzme distinktno mjesto u životu i povijesti jednog naroda, mora da se oformi kao cjelina i da dadne značajna postignuća u svim rodovima i svim vrstama umjetnosti. Zbog toga postaje, i u kontekstu ovog pokušaja, značajno pitanje o umjetničkoj vrijednosti Dizdarove poezije.

Umjetnička vrijednost poezije "Kamenog spavača" sastoji se o bogatstvu njenih ideja, u jedinstvu tih ideja i života čije su te ideje izraz, u srodstvu poetskih ideja i životnog iskustva izraženog u uobičajenim spoznajama, načinu mišljenja izražavanja, riječima, metaforama, slikama, u aromi, koloritu i klimi ovih riječi, slika i spoznaja. Sve se ovo može jasno pokazati u slučaju poezije Maka Dizdara. U njoj, u njenim temama i idejama, u slici, riječima i metaforama osjeća se Bosna, bosanski život, čovjek, povijest, iskustvo, mentalitet, osjećajnost, sudbina. Ujedno je to izraženo u idejama koje imaju veću ljudsku vrijednost.

To su ideje smrti, života, borbe, ljubavi, oslobođenja, stvaranja, dakle većne i opće ljudske ideje. Ujedno, one nisu prazne, one se pojavljuju u kontekstu, povodu, klimi, koloritu, aromi realnih, naših bosanskih slika i prilika, sudbine povijesti i iskustva. One su date našim jezikom, bogatim, zvonkim, preciznim, pomiješanim sa starim riječima, ukoliko prizivaju stare slike i ljude, a nove su kao kontinuitet našeg osjećanja i misli. Metafore su lijepe, teške, plastične, direktne, animalne, somatske, bogate neposrednošću i doživljaja i otkrića. Umjetnička vrijednost te poezije osnovana je, dakle, u svim osnovnim elementima poetskog stvaranja vrhunskog tipa. Naročito upečatljivost ove poezije dolazi i od otkrića jednog svijeta kojeg ova poezija izražava, što samo kompletira njenu umjetničku vrijednost.

No, pored umjetničke vrijednosti, ova poezija za nas ima vrijednost i po tome što izražava, u vidu poetskih ideja, izvjesne bitne aspekte našeg bosanskog duha. Koje su to ideje? Kad govorimo o idejama treba držati na umu da ideje nisu puke riječi i apstraktni pojmovi. Ideje su cjeline koje u sebi drže uvijek naznaku svijeta, slika i pojava koje izražavaju. Ideja je uvijek natopljena čulnošću, realnošću koja se u njoj očituje našem duhu. Kad se govori o poetskim idejama onda se mora voditi

ra?una i o tome da se poetske ideje odlikuju spontanoš?u koja svoj izraz nalazi u slobodi slike ili metafore u kojoj se izražavaju. Osnovne poetske ideje Dizdarove poezije su ideje: suprotnosti ljudske prirode, ljudske sudbine kao granice od ro?enja do groba; osamljenosti izme?u zemlje i groba koja upu?uje na nebo, na pravednika, spasitelja, Boga; otu?enosti od iskona do izvora; stvaranje kao sudbina izuzetnih; gor?ina i trpkost življenja i smrti; zemlja, otrov zmije, kamen, plamen; vje?na služba drugom, gospodinu, ratu i pobuna i nada; vje?no vra?anje, perpetum mobile života; bosa, posna, hladna, gladna, a prkosna.

Dovoljno je samo nabrojati ove ideje, pa da se jasno vidi da su one prave, ljudske, vje?ne u vremenu i prostoru. To su ideje koje uop?e izražavaju ljudski odnos prema sebi samome i svijetu. Pod tim idejama ovo je pozicija univerzalnog, svjetskog zna?enja. Osobitu vrijednost ovih ideja nalazimo u tome što se one pokazuju u originalnom, našem mediju i što se izražavaju na na?in i rije?ima kako nas ?ovjek uop?e može nešto da doživi. Ljudska sudbina kao zatvorenost u granice tijela, kao vje?ni rat tijela i želja. Kao njihov sukob i sukob ljudi, kao vje?no hodište po ratovima i kona?ište po grobovima, ?ija se kona?nost teži prevazi?i u kamenu narisanom i isklesanom liku, kao vje?no oticanje od izvora, kao gor?ina života u zemlji zmija, otrova, plamena i kamena, tuždih gospodina i odvedenih u roblje dragana, u zemlji gdje se Vukcu ra?a Vu?ihna itd. do Vukomana, i gdje prebivaju vje?no Vukovi?i, Vu?i?i, Vukanovi?i, Vukomanovi?i itd., sve do nas i sa nama, u našoj Bosni, bosoj, goloj, hladnoj, gladnoj, posnoj i prkosnoj. Svagda se tu prepoznaje naša zemlja, naša sudbina, naš ?ovjek, naša povijest, naše iskustvo, naš duh, onaj gorki, podsmješljivi, nepovjerljiv duh strpljenja, ?ekanja, otpora i vjere u to što ?e do?i.

Sa stanovišta bosanskog duha poezija Maka Dizdara ima veliku vrijednost i kao rezultat, i naro?ito kao putokaz, koji nam ukazuje na puteve kojim naša poezija može da izdigne stvarala?ki potencijal naše literature na zavidni nivo op?e ljudske misli, a da ujedno ne izgubi svoju vezu sa vlastitim tlom, da ne prestane biti autohtona, samosvojna, originalna sa ovim ljudima, ovim podnebljem i svijetom, duboko u dubini duha povezana i utemeljena. Ta spoznaja bila je ujedno i glavni razlog da sam izložio ove svoje misli.

Published with permission of the author

The preceding text is copyright of the author and/or translator and is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivs 3.0 Unported License.